

گنج نیافته

آذر آقامیرزا

دانشجوی کارشناسی ارشد کتابداری

دانشگاه آزاد اسلامی

چندی پیش در ضمن گشت و گذار در وبگاه مجموعه شونبرگ^۱، بر حسب اتفاق به دست نویسی از رساله فارسی بسیار مشهوری در کالبدشناسی انسان برخورددم، که عموماً آن را با عناوینی چون تشریح منصور، تشریح الابدان (منصوری)، یا التشریح بالتصویر می شناسیم. پژوهشگران تاریخ پزشکی همچون سیریل الگود^۲، نگارنده این کتاب را بی هیچ تردیدی، منصور بن محمد بن احمد بن یوسف بن الیاس شیرازی - نواده برادر پزشک مشهور ایرانی، نجم الدین محمود بن الیاس شیرازی (مؤلف الحاوی فی علم التداوی مشهور به الحاوی صغیر) - دانسته اند. الگود همچنین سال نگارش این اثر را ۷۹۸ق/۱۳۹۶م دانسته و بر آن است که خود مؤلف نام خاصی بر این اثر نهاده و بعدها کاتبان با توجه به موضوع کتاب عناوین یادشده را برای آن انتخاب کرده اند. کتاب تشریح منصور تا کنون چندبار در شهرهای مختلف شبه قاره به چاپ سنگی رسیده^۳ و دو بار نیز در دهه اخیر در ایران چاپ شده است^۴. اما آنچه مرا به نگارش این یادداشت واداشت نکاتی بود که در دست نویسی کهن شماره ljs049 مجموعه شونبرگ بدانها برخورددم.

در صفحه عنوان این دست نویسی آمده است، «روضة الاذهان فی معرفة تشریح بدن الانسان لرئیس اطباء السلطنة المعمورة منصور بن محمد بن احمد الکشمیری البلخی متع

الله المسلمین بحیاته». در صفحه پایانی و در ترقیمه کتاب نیز چنین آمده است، «تم الكتاب بعون الملك الوهاب [فی ... ذی] الحجة الحرام من شهور [سنة] ثلاث عشر و ثمانماية [۸۱۳ قمری] علی ید مصنفه الفقیر منصور بن محمد بن احمد کشمیری البلخی اصلح الله حاله». این یادداشت ها، اگر جعلی نباشد، نشانه آن است که خود مؤلف این نسخه را کتابت کرده است. البته با توجه به سال درگذشت «امیرزاده پیر محمد بهادر خان»^۵ که کتاب بدو اهدا شده است یعنی ۸۰۹ قمری؛ نیز با توجه به این که تاریخ تألیف این اثر را همگان ۷۹۸ قمری گفته اند، این تاریخ را باید مربوط به رونویسی جدید از نسخه اولیه دانست. ضمن این که ممکن است این نسخه در اصل توسط فردی دیگر - به احتمال قریب به یقین در روزگار زندگانی مؤلف و از روی خط وی - عیناً

1. Lawrence J. Schoenberg Collection

این مجموعه خصوصی بیش از ۴۰۰ دست نویسی دارد که تصویر سی و اندی از آنها به طور کامل قابل دانلود است. امیدوارم در شماره های آتی بتوانم نسخه های شرقی این مجموعه را معرفی کنم. یکی از زیردامنه های (subdomain) وبگاه کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا به این مجموعه اختصاص دارد،

<http://sceti.library.upenn.edu/>

2. Elgood, Cyril Lloyd, *A Medical History of Persia and the eastern Caliphate*, Cabridge, 1951, p.

۳. در فهرست خانابا مشار به این چاپها اشاره شده است، شاه جهان آباد، ۱۲۶۴ق، در ۹۰ صفحه؛ دهلی، ۱۲۶۴ق/ (۱۸۴۷م) و ۱۲۸۵ق، در ۴۷ صفحه؛ لاهور، ۱۸۵۹م (۱۲۷۶ق) در ۴۰ صفحه، نیز ۱۲۹۵ق (۱۸۷۸م) در ۴۴ صفحه و ۱۸۸۹م در ۴۴ صفحه (همگی در قطع وزیری)

۴. یک بار با عنوان تشریح الابدان به کوشش یوسف بیگ باباپور در قم که تاریخ چاپ ندارد و تنها از تاریخ مقدمه می توان سال چاپ آن را ۱۳۸۱ش دانست و دیگر در ۱۳۸۳ش با عنوان «تشریح بدن انسان معروف به تشریح منصور» به کوشش سید حسین رضوی برقی در تهران. در هر دو چاپ (به ویژه چاپ نخست)، اشکالاتی به چشم می آید که این وجیزه جای پرداختن بدانها نیست.

۵. «امیرزاده پیر محمد بهادر خان». فرزند جهانگیر پسر ارشد تیمور بود که در ۸۰۹ق کشته شد. یکی دیگر از امیرزادگان تیموری یعنی فرزند ارشد عمر شیخ، دومین پسر امیر تیمور (یعنی پسرعموی پیرمحمد مذکور) نیز پیر محمد نام داشت که چندی بر فارس فرمان راند و در ۸۱۲ق کشته شد.

گزارش میراث

رونویسی شده باشد. در مورد قدمت نسخه باید گفت که به نظر شماری از نسخه‌شناسان اهل فن، از جمله احمد منزوی، دست‌نویس نباید جدیدتر از سده ۹ قمری باشد. دست کم به این نکته می‌توان توجه کرد که شخصی به نام جلال الدین بن کالیجار دیلمی در شوال ۹۳۰ قمری این نسخه را در بیمارستان دار السلطنه اصفهان دیده و در مورد قدمت آن تردید نکرده است.^۱ دیگر آنکه در همین نسخه، مؤلف رئیس الاطباء (پزشک دربار) و کتاب روضةالاذهان ... نامیده شده است؛ حال آنکه گفته‌اند خود مؤلف برای کتاب نامی برگزیده است. گرچه این احتمال را نمی‌توان از نظر دور داشت که عنوان روضةالاذهان نیز بر ساخته کاتب همین دست‌نویس بوده است. اما عنوان روضةالاذهان فی معرفة تشریح بدن الانسان به شیوه معمول در میان مؤلفان پیشین، عنوانی مسجع و موزون است و بر خلاف عناوین دیگری که برای این رساله یاد کرده‌اند تنها به محتوای آن اشاره ندارد. گذشته از این از جمله دعائیه «متع الله المسلمین بحیاته» می‌توان دریافت که این یادداشت در روزگار زندگی مؤلف نوشته شده و بعید است که کسی در روزگار مؤلف بخواهد نامی برای اثر وی بسازد.

دیگر نکته جالب توجه آنکه برای مؤلف به جای «شیرازی»، نسبت‌های کشمیری و بلخی آمده است. توجه خوانندگان را به این نکته جلب می‌کنم که «امیرزاده پیرمحمد» فرزند جهانگیر، سال‌ها در رکاب پدر در شبه قاره به نبرد مشغول بود و چندی نیز بر بلخ و غزنین و نواحی مجاور فرمان می‌راند. در صورتی که پسرعموی وی «پیرمحمد» فرزند عمرشیرخ، چندی فرمانروای فارس بود (نگاه کنید به زیرنویس ۴). همچنین به گزارش الگود، کتاب مفصل‌تری از منصوربن محمد با عنوان کفایه مجاهدیه به در ۸۲۶ قمری به سلطان زین العابدین «کشمیری» اهدا شده است که برخی او را همان سلطان زین العابدین فرزند شاه شجاع (حکومت ۷۸۶-۷۹۳ قمری) دانسته‌اند که با لقب «کشمیری» و تألیف در ۸۲۶ قمری تطبیق ندارد. از آنچه گذشت این گمان پیش می‌آید که شاید در این جا با دو پزشک کاملاً متمایز، یکی منسوب به شیراز و دیگری منسوب به کشمیر و بلخ مواجه باشیم که هر دو منصور بن محمد بن احمد نام داشته و به فارسی می‌نوشته‌اند. چه بسا پژوهشگران

به سبب خلط این دو پیرمحمد (یکی فرمانروای بلخ و نواحی و دیگری فرمانروای فارس) پزشکی منسوب به بلخ و کشمیر را اهل شیراز و از پزشکان خاندان نامداری شیرازی دانسته باشند.

پژوهش بیشتر در این باب مستلزم بررسی دقیق این نسخه و بازنگری در احوال و آثار منسوب به منصور بن محمد بن احمد بن یوسف بن الیاس شیرازی است که امیددارم در فرصتی دیگر بدان بپردازم.

منابع:

منصور بن محمد، «روضه‌الاذهان فی معرفة تشریح بدن الانسان»، دست‌نویس شماره 049s [با عنوان مجموعه لاورنس شونبرگ؛ همان [با عنوان تشریح منصور]، دست‌نویس شماره Or 416 Ms. کتابخانه دانشگاه ادینبورگ؛ همان [با عنوان چاپی، تشریح الابدان]، به کوشش یوسف بیگ‌باباپور، قم، نشر مجمع ذخائر اسلامی، [تاریخ مقدمه، ۱۳۸۱ شمسی]؛ همان، [با عنوان چاپی، تشریح بدن انسان]، به کوشش رضوی برقی، تهران، ۱۳۸۳ش؛

Choulant, Lugwig, *History and Bibliography of anatomic illustration*, pp. 49, 58, 68; Elgood, Cyril Lloyd, *A Medical History of Persia and the eastern Caliphate*, Cabridge, 1951; Fonahn, Adolf M., *Zur Quellenkunde der persischen Medizin*, Leipzig, 1910; Garrison F. H., *History of Medicine*, 4th Edition, W.B. Saunders Co., Philadelphia. 1929; Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Volume III, p. 1729; Seidel, Ernest and Karl Sudhoff, „Drei weitere anatomische Fünfbilderserien aus Abendland und Morgenland“, *Archive für Geschichte der Medizin*, Leipzig, vol. III, 1910, pp. 165-187; Sudhoff, Karl, *Ein Beitrag zur Geschichte der Anatomie im Mittelalter*, Hildesheim, G. Olms, 1964.

۱. به یادداشت این فرد در کنار صفحه عنوان اثر مراجعه شود.
۲. حتی اگر فرض کنیم که یادداشت دست‌نویس مورد نظر ما عیناً از روی دست‌نویسی دیگر «نقاشی» شده باشد! در این که یادداشت اصلی (و در نتیجه عنوان روضةالاذهان) در روزگار مؤلف نوشته شده نمی‌توان تردید کرد.

نسخه خطی کتاب النجات ابوعلی سینا

آندرانیک هویان

پژوهشگر متون

شیخ رئیس ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا نه تنها از دانشمندان نامی ایران بلکه از علمای جهان محسوب می‌گردد. ابن سینا در حدود ۳۷۰ ق در قریه خرمیثن در حوالی بخارا تولد یافت. از عنفوان جوانی به کسب فضایل پرداخت و در مقدمات علوم و ادب مهارت به هم رسانید. تألیفات ابوعلی سینا از صد فزون بوده است که درباره مسائل فلسفی، ریاضی، طب، هیئت و مسائل دیگر نگاشته است. مشهورترین و معروفترین اثر طبی ابن سینا که شهرت جهانی دارد کتاب القانون فی الطب است؛ از آثار فلسفی او اشارات و دانشنامه علایی که آن را به نام علاءالدوله پسر کاکویه تألیف کرده است و اصطلاحات علمی به فارسی سره به کار برده است؛ کتاب الشفا که حاوی مقالات مبسوط درباره منطق، علوم طبیعی (فیزیک و متافیزیک) ریاضیات و حکمت الهی است.

نسخه‌های خطی فارسی ماتناداران «گنجینه نسخه‌های خطی کهن ارمنستان» است. نسخه بسیار قابل توجه کتاب النجات به شماره ۴۵ که ضمایم جالب توجهی دارد در فهرست نسخه‌های خطی ماتناداران ثبت شده است.

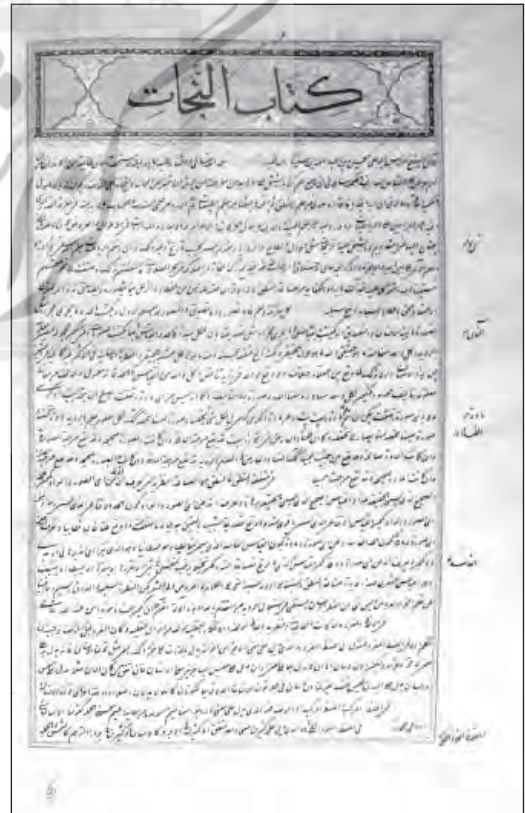
محل نوشتن این نسخه خطی معلوم نیست، زیرا در این باره در آن چیزی ذکر نشده است. این نسخه خطی را رشیدبن صفی‌الدین سپهری در سال ۱۰۳۶ ق کتابت کرده است. نسخه خطی مزبور ۱۲۵ ورق به قطع ۲۳ در ۱۲ سانتیمتر دارد. در هر صفحه آن ۲۲ تا ۲۳ سطر با خط نسخ کتابت شده است.^۱

عالم علم و دانش مدتهاست که از کتاب النجات اطلاع دارد و تاکنون چاپ کتاب النجات معروف است، نخستین بار به سال ۱۵۹۳ م در روم و دیگری در سال ۱۸۸۱ در قسطنطنیه به چاپ رسیده است، متأسفانه پژوهشگران نتوانستند هیچ یک از این دو نسخه را برای تطبیق و مقایسه با نسخه خطی موجود در ماتناداران پیدا کنند، لیکن از مدارک جمع‌آوری شده معلوم می‌شود که در نسخه‌های چاپ روم و قسطنطنیه فقط مقالات ابن سینا که به منطق و حکمت الهی اختصاص یافته گنجانده شده است. در این دو چاپ، قسمت ضمایم که در نسخه خطی محفوظ در ماتناداران وجود دارد مشاهده نشده است.

از سطور ذیل مقدمه نسخه خطی می‌توان پی برد که ابن سینا به چه منظور و در نتیجه چه اندیشه‌ای این اثر مختصر علمی را تنظیم کرده است.

شیخ رئیس ابوعلی سینا بن عبدالله بن سینا می‌گوید: مردم لایق از گروه برادرانی که تشنه دانش و فلسفه بودند به من مراجعه و خواهش کردند کتابی برای آنها تنظیم کنم که کلید آنچه را که ممکن است و بسیاری مشتاق آن‌اند حاوی باشد. آنها به من مراجعه و خواهش کردند که من کلیه مسائل اساسی شامل دانش را گرد آورم. آنها هم چنین خواهش کردند که من اولاً قوانین منطق را برای آنها شرح دهم، بعد به طبیعات پردازم، و بعد هم درباره هندسه و ریاضیات حکایت کنم، چنانکه در حل قضایای ریاضی به آنها کمک کند. سپس من باید درباره علم هیئت، راجع به حرکت، در خصوص اجسام،

۱. پاپازیان، درباره نسخه خطی کتاب النجات ابوعلی سینا، ایروان، ارمنستان، ۱۹۶۴، ص ۷۳.

کتاب یک جلدی دیگر وی هم با همان مضمون، موسوم به کتاب النجات اما بدون مسائل ریاضی، از ذخایر

درباره فضا، درباره طول و عرض اعمار حکایت می‌کردم، به استثنای قوانین ضروری برای سالشماری و مسائل مربوط به طلوع و غروب خورشید و محاسبه زمان، ریاضیات را من باید در ضمن گفتار درباره موسیقی به پایان می‌رساندم. در آخر، من باید علم حکمت الهی را شرح می‌دادم با ذکر عالم عقبی و اخلاقیات و نیکوکاری که فقط از طریق وصف در این دریای رنج بدانها می‌توان نایل گردید. بدین سبب، به میل آنان با توکل به عنایات الهی من این کتاب را تنظیم کردم.^۱

از این مقدمه معلوم می‌گردد که ابن‌سینا برحسب تقاضای مجامع علمی در نظر داشته است کتاب تعریف مختصری مطابق نمونه کتاب الشفاء تنظیم کند. در آن افزون بر فصول مربوط به منطق، طبیعیات، حکمت الهی، فصول خاصی هم درباره هندسه و ریاضیات، هیئت، و موسیقی بگنجانند. چنانکه معلوم است، چاپ‌های مذکور کتاب النجات کاملاً حاوی مطالب تعریفی بالاگفته نیستند. عنوان فصل سوم کتاب النجات چاپ روم «معانی و بیان» است. کتاب چاپ قسطنطنیه دارای دو فصل «فلسفه» و «علوم طبیعی» است.

از آخرین کلمات مقدمه می‌توان حدس زد که در نسخه‌های مقدماتی قبلی مطالب مذکور وجود داشته است، ولی به علل نامعلوم استنساخ‌کنندگان آنها را حذف کرده‌اند و بعد از آن در نسخه‌های موجود فقط سه فصل مذکور در فوق باقی مانده است.

به پیوست نسخه خطی موجود در ماتناداران که به وسیله شیخ الحکیم محمد جوزجانی، شاگرد مقرب ابن‌سینا تنظیم گردیده است، تا حدی روشن می‌گردد که چرا این مطالب در نسخه‌های چاپ‌شده کتاب النجات وجود ندارد.

نسخه خطی کتاب النجات محفوظ در ماتناداران در برگ ۱۰۸ الف خاتمه می‌یابد و در آنجا مخصوصاً ذکر شده که این نسخه با نسخه قبلی تطبیق داده شده و معلوم گردیده است که این نسخه استنساخ شده با نسخه اصلی مطابقت دارد.

ضمیمه، از برگ ۱۰۸ ب با این عبارات آغاز می‌گردد:

شیخ الحکیم ابو عبیدالله عبدالواحد بن محمد می‌گوید:
زمانی که من در خدمت شیخ‌الرئیس ابوعلی بودم اظهار

میل نمودم آن آثار و نسخه‌های خطی او را مطالعه کنم و او با کمال میل موافقت کرد، زیرا بر حسب عادت خود آنها را با محبت و علاقه به کلیه طالبان واگذار می‌کرد. در آن زمان در میان آثار فلسفی وی بعد از کتاب الشفاء کتاب النجات، شهرت داشت که حاوی مقالاتی درباره منطق و طبیعیات و حکمت الهی بود. به علت برخی موانع و مشکلات، او نتوانسته بود نظرات استنساخ‌های خویش را درباره ریاضیات، چنانکه خود ضروری می‌دانسته، در آن بگنجانند و بدین سبب کتاب ناتمام مانده بود، لیکن من کتابهای او را در ریاضیات در دسترس دارم که بهترین آن کتابها شرح مختصر کتاب اقلیدس است درباره هندسه و در آن ابن‌سینا حتی الامکان نظرات اقلیدس را بررسی و تصریح و تصحیح کرده و توانسته است طریق آشنا نمودن با کتاب المجسطی را پیدا کند. افزون بر این، دو کتاب مختصری هم درباره موسیقی دارد.^۲

برای افزودن این اثر ابن‌سینا من خیال داشتم نسخه‌های خطی را ضمیمه کنم، اما من چون چیزی که مربوط به ریاضیات باشد در نسخه‌های خطی او نیافتم لذا تصمیم گرفتم این اضافه را از کتاب او درباره ریاضیات به عنوان راهنمایی برای تعلیم موسیقی اقتباس کنم. او کتابهایی هم درباره هیئت عمومی و کتابهایی برای تعلیم ترکیب افلاک و سیارات، مثل کتاب مختصر المجسطی دارد.

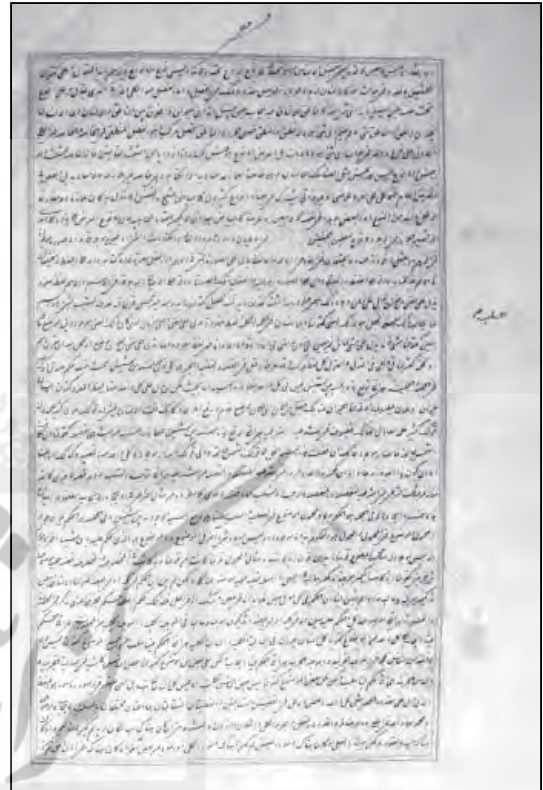
به طوری که مشاهده می‌گردد، ابن‌سینا تمام آنچه را که در مقدمه وعده داده از کتاب خود شرح نداده است. جوزجانی با وضوح نمی‌نویسد که چه عللی ابن‌سینا را مجبور کرده است که فصل‌های مربوط به هندسه و ریاضیات و موسیقی را وارد کتاب خود نکند و چرا ابن‌سینا حکمت الهی را گنجانده است. از آنچه جوزجانی نوشته است هم‌چنین پی می‌بریم که وی نسخه‌های خطی را داشته و در کتاب دروس گنجانده است. علل و موجباتی که مانع شده است ابن‌سینا قصد خود را انجام دهد باید در شرح حال و زندگی ناراحت او جستجو کرد که همواره در به‌دوری و آوارگی بوده است. به این نحو، در مقدمه نسخه اصلی کتاب النجات موجود در ماتناداران، ابن‌سینا قصد داشته است تا درباره بسیاری از مسائل مربوط به دروس بحث کند ولی فقط به مسائل مربوط به

۱. همان، ص ۷۵.

۲. همان، ص ۷۸.

منطق و طبیعیات و حکمت الهی اکتفا کرده است.

نسخه خطی ماتناداران به این سبب گرانها است که اولاً به توضیح یعنی جزییات و تفصیلات درباره تدوین کتاب النجات کمک می‌کند، ثانیاً دارای ضمیمه‌ای است [صفحات ۱۰۹ ب - ۱۲۵ الف] که شیخ الحکیم محمد جوزجانی یکی از نزدیکترین شاگردان ابن سینا نوشته و در آن نظریات و استنتاج‌های علم خود را درباره هندسه و ریاضیات شرح داده است.

ابن سینا به علم هیئت، هندسه و ریاضیات، موسیقی و علوم دیگر اختصاص داشته است. از این لحاظ مقدمه جوزجانی برای ضمیمه حساب قابل توجه است. در مقدمه مذکور چنین نوشته شده است:

شیخ الحکیم ابو عبدالله عبدالواحد بن محمد جوزجانی می‌گوید: من در اینجا تفسیرهای قوانین حساب شیخ رئیس ابوعلی را برای کتاب اعداد اقلیدس جمع کردم که در آنها او (ابن سینا) غیر از مهمترین مسائل، قسمتی از مسائل درباره خواص و انواع ارقام را کنار گذاشته است، زیرا آن استاد می‌خواست در آن باره در کتاب النجات خود بنویسد لیکن آن کتاب دارای جدولها و خواص آنها نیست.

در اینجا به اشاره‌ای برمی‌خوریم که ابن سینا تفسیر خاصی درباره کتاب اعداد اقلیدس دارد و جوزجانی در آخر کتاب النجات به اختصار از آن مطالبی ذکر می‌کند. اطلاعات او هم درباره رفتار محبت‌آمیز ابن سینا نسبت به شاگردان خود، نسبت به محافل دانشمندان، و آماده‌بودن او برای کمک به مردمی که تشنه کسب معلومات بوده‌اند و او با ملاطفت و علاقه‌مندی آثار و نسخه‌های خطی، ثمره پشتکار طولانی و با زحمت خود را در اختیار آنان می‌گذاشته است، برای ما مهم و گرانها است.

این اطلاعات مختصر جوزجانی برای درست مجسم کردن شیوه کار دانشمندان سده‌های سوم تا پنجم بسیار قابل توجه و مفید است. از سوی دیگر، معلومات همه‌جانبه و عمیق ابن سینا و صفات عالیه اخلاقی او را به عنوان یک دانشمند و یک انسان بشردوست گواهی می‌نماید. متأسفانه نمی‌توانیم درباره نواقص و مزایای نسخه خطی موجود در ماتناداران چیزی بگوییم، زیرا نسخه‌های دیگری برای تطبیق آن در دسترس نداریم. تحقیقات نشان می‌دهد که نسخه خطی محفوظ به شماره ۴۵ در ماتناداران یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های کتاب النجات ابوعلی ابن سینا، دانشمند متبحر عظیم‌الشان سده پنجم هجری است.

مطالعه و بررسی مفصل این نسخه خطی مسلماً معلومات ما را درباره میراث ابن سینا غنی‌تر خواهد کرد.

جوزجانی در این ضمیمه مفصلاً مفاد کتاب را وصف کرده، اطلاعات گرانهایی نیز درباره معلم خود داده است. جوزجانی در زمره آن دسته از شاگردان ابن سینا بود که در بیست تا سی سال آخر عمر او در آوارگی‌ها و سیر و سفرهایش همراه او بوده است. جوزجانی در کار جمع‌آوری و حفظ و تدوین آثار ابن سینا خدمات مهمی انجام داده است. بر اثر مساعی وی بسیاری از تفصیلات زندگی آن دانشمند بزرگ معلوم و محفوظ مانده است. از آثار زیاد جوزجانی درمی‌یابیم که بعضی از تألیفات

